गोरखापत्र

छाया अर्थतन्त्रको आकार

स्वयंकर घोषणाको सान्दर्भिकता

▪ डमरुवल्लभ पौडेल

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को बजेट वक्तव्यमार्फत आयको स्वयंघोषणा कार्यक्रममा सहभागी भई छायाँ अर्थतन्त्रमा आर्जन गरेको आयलाई कानुनी मान्यता दिने एक अवसर प्रदान गरेको छ। माघ मसान्तसम्मको समयावधि तोकी सो अवधिभित्र आयको स्वयं घोषणा गरी २०६४ साल असार मसान्तसम्मको आयमा दस प्रतिशत कर तिर्ने नेपालीहरूको आयको स्रोत नखोजिने र भविष्यमा यो आयले कानुनी मान्यता पाउने तर अवसरको उपयोग नगरी अटेर गरेर बस्ने तथा करको दायरामा नआउनेहरूलाई कार्यक्रमको समयावधि समाप्त भएपछि कारबाहीको प्रक्रियामा ल्याउने सरकारको कथन छ। आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूबाट शङ्कास्पद व्यक्तिहरूको पहिचान गर्ने कार्य भइरहेको भनी सार्वजनिक

अर्थतन्त्र वा समानान्तर अर्थतन्त्रको नामबाट पनि चिनाउने गरिएको पाइन्छ। जे भए पनि अभिलेखमा नआएका तथा राष्ट्रिय आयको अनुमानभन्दा बाहिर परेका आर्थिक क्रियाकलापहरू (जो वैध अथवा अवैध दुवै प्रकारका हुनसक्छन्) बाट छायाँ अर्थतन्त्रको निर्माण भएको हुन्छ। वैध क्रियाकलापहरू जस्तै : कर नतिरी आर्जन गरिएको आय, ज्याला, तलब, सम्पत्ति वा सट्टापट्टाबाट प्राप्त वस्तु तथा सेवा जसलाई कर प्रयोजनको लागि अभिलेखीकरण गरिँदैन तथा अवैध क्रियाकलापहरू जस्तै : चोरीका सामानको व्यापार लागूपदार्थको कारोबार तथा उत्पादन, वेश्यावृत्ति (कानुनी मान्यता नपाएको हकमा), तस्करी तथा अन्य ठगी कारोबारहरू सबै छायाँ अर्थतन्त्रका आधारभूत पक्षहरू हुन्। किन मान्छेले छायाँ अर्थतन्त्रमा क्रियाकलाप गर्न प्रोत्साहित हुन्छन् भन्ने सन्दर्भमा केही कारणहरू रहेका छन्। कर र सामाजिक सुरक्षाको लागि तिरिने रकमको अत्यधिक बोझ, सरकारी नियम कानुनबाट सृजना हुने झमेला, सरकारले जनताका लागि दिने सेवाको स्तरीयताको कमी, करको सदुपयोग

छन्। यसै प्रसङ्गमा अष्ट्रियाको जोहान्स केप्लर विश्वविद्यालयका अर्थशास्त्री प्रोफेसर फ्रेडरिक स्नेडरको अध्ययनले निकालेको निचोड यहाँ उल्लेखनीय छ। उनले सन् २००४ डिसेम्बरमा १४५ देशका अर्थतन्त्रको अध्ययन गर्दा अति विकसित, सङ्क्रमणकालीन तथा विकासशील तीनवटै अर्थतन्त्रमा छायाँ अर्थतन्त्रको आकार उल्लेख्य रहेको निचोड निकालेका थिए। अमेरिका, जापान, बेलायत आदि जस्ता ओईसीडी राष्ट्रहरूमा छायाँ अर्थतन्त्रको आकार १४-१६ प्रतिशत (आधिकारिक कुल गार्हस्थ उत्पादनको) रहेकोमा रुया, जर्जिया, बुल्गेरियाजस्ता सङ्क्रमणकालीन अर्थतन्त्रमा यसको आकार २१_३० प्रतिशत तथा अन्य विकासशील देशहरूको सन्दर्भमा ३४-४४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिएको छ। उक्त अध्ययनमा २७ वटा विकासशील एसियाली राष्ट्रहरूमा थाइल्यान्डमा यसको आकार सबैभन्दा ठूलो ५४.१ प्रतिशत र सिङ्गापुरमा १३.७ प्रतिशत रहेको पाइएको थियो। सार्क राष्ट्रहरूमध्ये यसको आकार श्रीलङ्कामा सबैभन्दा ठूलो (४७.२ प्रतिशत) र भारतमा

राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदनमा छायाँ अर्थतन्त्रको बारेमा प्रोफेसर स्नेडरको अध्ययनलाई आधार मानी तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको र करको दायरा बढाउन छायाँ अर्थतन्त्रको आकार घटाउनुपर्ने र यसलाई करको दायरामा ल्याउनुपर्ने सुझाव दिइएको थियो। यसभन्दा अघि २०५८ सालमा तत्कालीन अर्थमन्त्री रामशरण महतले ल्याउनुभएको स्वयंकर घोषणा कार्यक्रमबाट करिब ६२ करोड राजस्व उठेको र त्यस वर्षको वार्षिक राजस्व असुलीमा यसको अंश १.२३ प्रतिशत रहेबाट यसलाई उल्लेख्य उपलब्धि मानिएको थियो। चालु आर्थिक वर्षको राजस्वको लक्ष्य विगत वर्षहरूका तुलनामा केही महत्त्वकाङ्क्षी देखिएको सन्दर्भमा नयाँ नेपालका प्रथम निर्वाचित अर्थमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईले छायाँ अर्थतन्त्रको कारोबारलाई करको दायरामा ल्याउन तथा राजस्वको लक्ष्य प्राप्त गर्न आयको स्वयं घोषणा कार्यक्रम आर्थिक विधेयक २०६५ मार्फत प्रस्ताव गरी यस प्रयोजनका लागि छायाँ अर्थतन्त्रको कारोबारको केही हिस्सालाई करको दायरामा ल्याउने रु स्वयं आय घोषणाबाट केही कर सङ्कलन हुने अपेक्षा सरकारले

आधारमा मान्यता पाउने ? अवैध स्रोतबाट कमाएको आयलाई दश प्रतिशत कर तिर्दैमा के कानुनी मान्यता दिनमिल्छ ? आपराधिक कार्यहरूलाई के यस्तो प्रावधानले निरुत्साहित गर्नसक्छ ? के यो कानुनी राज्यको सिद्धान्तसँग मेल खान्छ ? सामाजिक न्याय कायम गर्ने अभियानमा यसले सहयोग गर्नसक्ला ? अनुसन्धानको दायरामा आएको व्यक्तिले यदि यस कार्यक्रम अन्तर्गत कर तिरेको रहेछ भने उसले देखाएको स्रोत बराबरको आयलाई कानुनी मान्यता दिइन्छ कि दिइँदैन ? आदि जनमानसमा रहेका केही भिन्न धारणा तथा जिज्ञासा हुन्।

वैदेशिक रोजगारबाट आर्जन गरेका तथा पारिश्रमिक आयमात्र भएका व्यक्ति स्रोत खुलेका व्यक्ति हुन्। धेरैतिर काम गर्ने तर सबै आयमा कर नतिरेका व्यक्ति पनि यसमा समावेश हुनुपर्ने जिकिर सरकारको छ भने आयको केही हिस्सा मात्र कर तिरी ठूलो हिस्साको कर नतिरेका व्यापारी तथा लगानीकर्ताहरू अनि पारिश्रमिक थोरै भएर वा सानो व्यापारमात्र देखिए पनि उच्च सुविधायुक्त जीवन निर्वाह गर्ने र समाजमा ठूलो हैसियत र विलासी जीवन देखिएका व्यक्तिहरू, चाहे ती जुनसुकै क्षेत्रसँग सम्बन्धित हुन्, सजिलै शङ्काको घेरामा पर्ने सरकारी पक्षको भनाइ छ। सरकारको प्रस्तुत कार्यक्रमका सन्दर्भमा प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो स्वयं मूल्याङ्कन गरी आफ्नो आयको घोषणा गर्नुपर्ने कि नपर्ने भन्ने सन्दर्भमा आफू स्वयं ढुक्क हुनु आवश्यक छ। कसैले प्रश्न उठाएमा आफ्नो आयबारे पुष्ट्याइ दिन सक्नेहरूलाई स्वयंकर घोषणा गर्न आवश्यक छैन तर आयको स्रोत

आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूबाट शङ्कास्पद व्यक्तिहरूको पहिचान गर्ने कार्य भइरहेको भनी सार्वजनिक सूचनाहरूसमेत आइरहेको सन्दर्भमा यसले केही प्रश्न पनि सँगसँगै उब्जाएको छ। कस्तो आयको घोषणा गरी कर तिर्नुपर्ने ? कर तिरेपछि त्यसले कानुनी मान्यता पाउने कि नपाउने हो ? एकपटक कर तिरेपछि पुनः वर्षेपिच्छे कर तिरिरहनुपर्ने हो कि ? कर नतिरी बसेमा सरकारको आगामी कदम कस्तो हुने हो ? सरकारले बनाएको भनिएको शङ्कास्पद व्यक्तिको सूचीमा आफ्नो नाम पनि छ कि ? आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिरेको रकम गाडी, जग्गा तथा घरजगाको खरिदमा तोकिएको सीमाभन्दा माथिको खरिदमा स्रोत खुलाउनुपर्ने प्रावधान रहेकोमा यसलाई स्रोतको रूपमा खुलाउन मिल्छ कि मिल्दैन ? स्वयंकर घोषणा कार्यक्रम अन्तर्गत कर तिर्नेहरूको हकमा कुन कानुनले त्यसलाई कानुनी मान्यता दिएको छ ? पहिल्यै कर तिरिसकेको आयमा पुनः कर तिर्नुपर्छ कि पर्दैन ? पारिश्रमिक आय मात्र भएकाहरूले के गर्ने ? वैदेशिक रोजगारबाट कमाएर ल्याएको आयमा स्वयं घोषणा कार्यक्रमअन्तर्गत कर तिर्नुपर्ने कि नपर्ने ? लगानीको आय भएकाहरूको हकमा के हुने ? व्यवसायको आयमा वार्षिक कर तिरिरहेकाहरूले यो कार्यक्रममा सहभागी हुने कि नहुने ? जस्ता प्रश्न आज भोलि नेपाली नागरिकहरूको मन मस्तिष्कमा खेलिरहेका छन्।

छायाँ अर्थतन्त्र र यसको आकार

राष्ट्रिय आयको गणनामा नपरेको वा आधिकारिक अभिलेखमा नआएको अर्थतन्त्रको त्यो भागले छायाँ अर्थतन्त्रको प्रतिनिधित्व गर्दछ जसले करको दायरामा नआएका आयहरूको कारोबार हुने वैध तथा अवैध क्रियाकलापबाट निर्माण भई आधिकारिक गार्हस्थमा उत्पादनसँगको तुलनामा उल्लेख्य आकारमा रहेको हुन्छ। विभिन्न अर्थशास्त्रीले छायाँ अर्थतन्त्रलाई विभिन्न नामबाट पहिचान गरी भिन्न भिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्ने गरेका छन्। छायाँ अर्थतन्त्रलाई भूमिगत अर्थतन्त्र, दोस्रो अर्थतन्त्र, कालो अर्थतन्त्र, अनौपचारिक अर्थतन्त्र, नगद

कसैले प्रश्न उठाएमा आफ्नो आयबारे पुष्ट्याइ दिन सक्नेहरूलाई स्वयंकर घोषणा गर्न आवश्यक छैन तर आयको स्रोत खुलाउन नसक्नेहरू अनुसन्धानको दायरामा पर्ने व्यक्तिहरू हुन्। सरकारले स्वयंकर घोषणामा कर तिरेको स्रोत गाडी (२० लाख), जग्गा (३० लाख) र घरजग्गा (५० लाखसम्म) खरिद गर्दा स्रोत खुलाउनबाट वञ्चित गरेको देखिँदैन। अतः स्रोत खुलेको आय भएका व्यक्ति ढुक्क हुनुपर्ने र छायाँ अर्थतन्त्रका आर्जनकर्ताहरू करको नजरमा कालोसूचीमा पर्नसक्ने अनुमान जनताले गरेका छन्। तसर्थ, मौका आउँछ पर्खंदैन, बगेको खोला फर्कंदैन भने झैँ समयमै सचेत बनी अवसरको सही सदुपयोग गर्ने मौका आएकोले यसलाई सरोकारवालाहरूले सकारात्मकरूपमा सोची सोही अनुरूपको कदम चाल्दा फाइदा पुग्ने कुरामा दुई मत नहोला।

सरकारले जनताका लागि दिने सेवाको स्तरीयताको कमी, करको सदुपयोग हुने कुराप्रति विश्वासको अभाव रहनु तथा सरकारको कार्यक्षमतामा कमी भई करको दायरामा ल्याउन नसक्नु आदि कारणले छायाँ अर्थतन्त्रको आकार बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका हुन्छन्। परिणामस्वरूप राष्ट्रिय आयको आकार सानो हुने, करको ठूलो हिस्सा दायरामा नआई राजस्वको आकार सानो हुने, कर छल्ने प्रवृत्तिको विकास हुने र सरकारले जनताका लागि गर्नुपर्ने विकास तथा कल्याणकारी कार्यहरूको लागि स्रोतको अभाव हुनजान्छ।

विश्वका अति विकसित मानिने राष्ट्रहरूमा समेत छायाँ अर्थतन्त्रलाई नियन्त्रण गर्न सकेको देखिँदैन। परिमाणात्मक हिसाबले कमबेसी भए पनि यसको अस्तित्व सर्वत्र रहेको कुरा अध्ययनहरूले पुष्टि गरेका यसको आकार श्रीलङ्कामा सबैभन्दा ठूलो (४७.२ प्रतिशत) र भारतमा सबैभन्दा सानो (२५.६ प्रतिशत) पाइएको थियो। नेपालमा भने यसको आकार १९९९ मा ३८.४ प्रतिशत २००१।०२ मा ३९.७ प्रतिशत र २००२।०३ मा ४०.८ प्रतिशत रहेको अध्ययनले देखाएको सन्दर्भमा त्यसपछिका वर्षहरूमा यसको आकार अझ वढीरहेको अनुमान सजिलै गर्न सकिन्छ।

आकार घटाउने प्रयास

नेपाल सरकारका आधिकारिक दस्तावेजहरूले छायाँ अर्थतन्त्रलाई महत्त्व दिने तथा यसबारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरी यसको आकार घटाउने र करको दायरा बढाउनेतर्फ उल्लेख्य चासो देखाउन नसकिरहेको सन्दर्भमा २०६४ असारमा तत्कालीन अर्थमन्त्री रामशरण महतलाई बजेटपूर्व हस्तान्तरण गरिएको हिस्सालाई करको दायरामा ल्याउने रु स्वयं आय घोषणाबाट केही कर सङ्कलन हुने अपेक्षा सरकारले गरेको देखिएको भए पनि व्यापारी, परामर्शदाता, लगानीकर्ता, डाक्टर, इन्जिनियर, कर्मचारी, शिक्षक तथा समाजका अन्य तहतप्का र व्यवसायका नेपालीहरूमा केही अन्यौल अझै पनि देखिएको छ। यही अन्यौलका कारण बजेट वक्तव्यको तीन महिना बितिसक्दा पनि यो कार्यक्रमले गति लिनसकेको छैन। किन अन्यौल सृजना भयो र यसलाई सरकारले कसरी चिरेर स्वयं कर तिर्ने वातावरण सृजना गर्ने भन्ने बारेमा सरकारले केही विषयमा प्रस्ट हुनुपर्ने बेला आएको छ।

केही भिन्न धारणा

कर तिर्ने व्यक्ति सुरक्षित रहने तर निगरानी सूचीमा परेर पनि कर तिर्न नआउने व्यक्ति कारबाहीको दायरामा आउने कुरा सरकारले बारम्बार बताउँदै आएको छ भने व्यवसायीहरूले स्वयंकरको नाममा सरकारले तर्साउन खोजेको र व्यापारीलाई मात्र लक्ष्य गरी पत्र पठाइएको भनी सरकारको प्रतिवाद गर्ने गरेका छन्। तर्क वितर्क र वाद प्रतिवादको क्रममा सरकार र निजीक्षेत्रबीच पटक पटक एउटै मञ्चबाट जुहारी हुने गरेको पनि देखिएको छ।

वैध कारोबार गरे पनि कर नतिरी बसेका व्यक्तिहरूलाई स्वयंकर घोषणा कार्यक्रममार्फत कर तिरी स्रोत देखाउन मिल्ने अवसर दिनु राम्रो कुरा हो यसले कानुनी राज्यको वकालत गर्दछ तर अवैध कारोबार, धन्दा वा कानुनको बर्खिलाप आर्जन गरेको आयले कुनै हालतमा पनि मान्यता पाउनहुने तर्क केही व्यक्तिको छ। उनीहरूका अनुसार यसले सामाजिक न्यायको वकालत गर्दैन र वैध काम गर्नेहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने र कानुनी राज्यको सुदृढीकरणमा समेत टेवा पुऱ्याउँदैन। केही संवैधानिक निकायबाटसमेत यस सम्बन्धमा विभिन्न खालका टिप्पणी आएका छन्। बजेटमा मात्र उल्लेखित विषय कानुनीरूपमा बाध्यकारी नहुने र आर्थिक ऐनको कानुनी प्रभाव एक वर्षमात्र हुने भएकोले स्वयंकर घोषणा कार्यक्रम अन्तर्गत घोषणा गरेको आयले कुन कानुनका

उठाएमा आफ्नो आयबारे पुष्ट्य
दिन सक्नेहरूलाई स्वयंकर घोष
गर्न आवश्यक छैन तर आयको स्
खुलाउन नसक्नेहरू *अनुसन्धान*
दायरामा पर्ने व्यक्तिहरू हुन्। सरकार
स्वयंकर घोषणामा कर तिरेको स्रो
गाडी (२० लाख), जग्गा (३० लाख
र घरजग्गा (५० लाखसम्म) खरि
गर्दा स्रोत खुलाउनबाट वञ्चि
गरेको देखिँदैन। अतः स्रोत खुले
आय भएका व्यक्ति ढुक्क हुनुपर्ने
छायाँ अर्थतन्त्रका आर्जनकर्ताह
करको नजरमा कालोसूचीमा पर्नस
अनुमान जनताले गरेका छन्। तस
मौका आउँछ पर्खंदैन, बगेको खो
फर्कंदैन भने झैँ समयमै सचेत ब
अवसरको सही सदुपयोग गर्ने मौ
आएकोले यसलाई सरोकारवालाहरू
सकारात्मकरूपमा सोची सो
अनुरूपको कदम चाल्दा फाइदा पु
कुरामा दुई मत नहोला।

हालको अवस्थामा हामी पुरा
परिवेशबाट नयाँ परिवेशमा सङ्क्रमण
चरणमा छौँ। सङ्घीयतामा प्रवेश ग
लागेको र संविधानसभाले सङ्घी
गणतान्त्रिक नेपालको खाका का
लागेको इतिहासको कालखण्डमा ट
उभिएको छ। यस्तो विशेष परिस्थिति
ल्याइएको, यसपछि पुनः अर्को अव
नआउने, कारबाहीको चरणमा ज
सरकारको प्रतिबद्धता तथा नेपा
अर्थतन्त्रमा छायाँ अर्थतन्त्रको ए
तिहाईभन्दा ठूलो हिस्सा रहेको का
स्वयंकर घोषणा कार्यक्रमको सान्दर्भिक
यसै प्रस्ट भएको छ। अर्थमन्त्री त
सरकारका वरिष्ठ अधिकारीहरू
यसले कानुनी मान्यता पाउने द
गरेकोले स्रोत नखुलेको आय आ
गरेका व्यक्तिहरूले स्वयंकर घोष
गरी भविष्यमा हुनसक्ने कारबाही
आफूलाई सुरक्षित राख्ने बेला आ
छ। सन्दर्भ नयाँ नेपालको हो अनि स
सम्मानित नागरिक भएर बस्न पा
अवसरको पनि हो। सरकारलाई स्रोत
आवश्यकता छ– नयाँ नेपाल निर्माण
लागि, जनताका असीमित आकाङ
परिपूर्तिका लागि अनि पिछडिएका जा
वर्ग, लिङ्ग र क्षेत्र उत्थानका लागि।

**(लेखक अर्थ मन्त्रालयसँग सम्ब
हुनुहुन्छ।)**